

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

Άγνωστες εκδόσεις του 16ου αιώνα

Χ. Γ. Πατρινέλης

doi: [10.12681/er.257](https://doi.org/10.12681/er.257)

To cite this article:

Πατρινέλης Χ. Γ. (1993). Άγνωστες εκδόσεις του 16ου αιώνα. *The Gleaner*, 19, 16–26. <https://doi.org/10.12681/er.257>

ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

ΣΤΟΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΙΚΟ ΚΩΔΙΚΑ 106 (ἄλλοτε τῆς μονῆς τοῦ Ἀ-
γίου Σάββα στήν Παλαιστίνη) ὁ γραφέας ἔχει σημειώσει (φ. 20^β)
τὰ ἐξῆς: † *Αὕτη ἡ βίβλος ἐπονομάζεται Θηκαράς, ἐτελειώθη δὲ διὰ χειρὸς*
κάμοῦ Γερμανοῦ εὐτελοῦς καὶ τῶν ἐλαχίστων ἐλαχιστοτέρου· καὶ οἱ μέλ-
λοντες ἀναγινώσκειν αὐτὴν εὐχεσθὲ μοι διὰ τὸν Κύριον· ἔτι δὲ ἐπροσήλωσα
αὐτὴν, μετὰ καὶ ἑτέρων πενήκοντα πέντε βιβλίων καὶ ἐπέκεινα, εἰς τὴν
ἀγίαν λαύραν τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ Ἱερο-
σολυμίτου¹ κτλ. Πράγματι, στήν ἀρχὴ τοῦ κώδικα ὑπάρχουν, κατὰ τὴν
περιγραφή τοῦ Παπαδοπούλου Κεραμέως, «δύο πρόσθετα φύλλα, ἐν οἷς
κατέγραψεν ὁ Γερμανὸς ὅσ' αὐτὸς οὗτος τῆ λαύρα τοῦ ὁσίου Σάββα ἀφιέρω-
σε βιβλία γραπτὰ τε καὶ ἔντυπα καὶ σκευὴ διάφορα».² Τὸν κατάλογο αὐτὸ
βιβλίων καὶ σκευῶν δημοσίευσε ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ὡς Παράρ-
τημα Α', στὸ τέλος τοῦ Β' τόμου τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης, σ.
663-665. Τὸν μεταφέρω ἐδῶ σὲ φωτοανατύπωση γιὰ νὰ εἶναι εὐχερέ-
στερος ὁ σχολιασμός του. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο στιχαρίθμησα τὸ κείμενο.

ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΣ

ΤΩΝ ΥΠ' ΑΥΤΟΥ ΚΟΜΙΣΘΕΝΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

καὶ ἄλλων τινῶν πραγμάτων εἰς τὴν λαύραν Σάββα τοῦ ἡγιασμένου, περὶ τὴν
τετάρτην δεκάδα τῆς ἐκατηδεκάτης ἑκατονταετηρίδος.

Ἀρχὴ τῶν μηνῶν. — Βιβλίον α' Σεπτέμβριος καὶ Ὀκτώ-
βριος τῆς στάμπας, εἰς πρῶτον μῆκος. — Βιβλίον β' Νοέμβριος καὶ
Δεκέβριος τῆς στάμπας, πρῶτον μῆκος. — Βιβλίον γ' Ἰαννουάριος
καὶ Φεβρουάριος τῆς στάμπας, πρῶτον μῆκος. — Βιβλίον δ' Μάρ-

1. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 2, Πετρού-
πολη 1894, σ. 187. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεύς ἀποκατέ-
στησε σιωπηρὰ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κειμένου. Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ὁ Γερμανὸς
ἦταν μᾶλλον ἀνορθόγραφος.

2. *Αὐτόθι*, σ. 186.

τιος· και Ἀπρίλλιος, πρῶτον μήκος· και αὐτὸ τῆς στάμπας. — 5
 Βιβλίον ε' Μάιος και Ἰούνιος τῆς στάμπας, πρῶτον μήκος. —
 Βιβλίον ς' Ἰούλιος και Αὐγουστος τῆς στάμπας, πρῶτον μήκος.—
 Βιβλίον ζ' ἕτερος Ἰούλιος και Αὐγουστος τῆς στάμπας, πρῶτον
 μήκος.— Βιβλίον η' ἕτερον μηναιὸν Σεπτέυρι και Ὀκτώβριν τῆς
 στάμπας, πρῶτον μήκος.— Βιβλίον θ' στηχηράριν δεμβρέεινον τοῦ 10
 ὄλου ἐναυτοῦ, ψαλτικόν, εἰς πρῶτον μήκος².— Βιβλίον ι' πανηγυ-
 ρικὸν βεβράηνον· ἀρχεται δὲ ἐκ τὸν Ἰούλλι(ον) μήνα· ἔχει δὲ διά-
 φορους λόγους· ὑπάρχει δὲ εἰς πρῶτον μήκος· με μάρρο τομάρι.—
 Βιβλίον ια' τὸ λεγόμενον Διόπτρα, βεβράηνον, εἰς μήκος Ψαλτη- 15
 ρίου.— Βιβλίον ιβ', ὃ λέγεται Κλήμακας, εἰς πρῶτον μήκος· ἔχει
 δὲ και ἑτέρους διαφοροὺς λόγ(ους) ἐρμηνεμένους ὑπὸ κῆρ Συμεῶν
 τοῦ μεταφραστοῦ³.— Βιβλίον ιγ' μηναιὸν Ἀθολόγιον τοῦ ὄλου ἐναυ-
 τοῦ, τῆς στάμπας· πρῶτον μήκος· ὃ λεγόμενος Παντέκτης. —
 Βιβλίον ιδ' παλαιὰ και νέα Διαθήκη τῆς στάμπας, πρῶτον μῆ- 20
 κος.— Βιβλίον ιε' Ἀναστασίου Συναίτου περὶ τῶν ἀγίων τριῶν
 τεσσαρακοστῶν και ἄλλα διάφορα συνάγματα· ὑπάρχει δὲ εἰς μι-
 κρὸν μήκος.— Βιβλίον ις', ἤγγον βεμπρέϊνα τετραδία εἰς πρῶτον
 μήκος· κέκτιτε δὲ πλήστους και διάφορους λόγους ἐν αὐτῷ.—
 Βιβλίον ιζ' και αὐτὸ κέκτητε συνάγματα τῶν· και κανῶνες διά- 25
 φοροί.— Βιβλίον ιη' και αὐτὸ πλουτὶ διάφορους λόγους· και συ-
 νάγματα· ὕπερ ἐστὶ και παχίτατον.— † Καὶ τέσσαρες λειτουρ-
 γίαις ἤγγον τῆς στάμπας κοντάκια· τηλιγάδια και μία φυλάδα τῆς
 στάμπας, κανόνες τῶν ἀγίων ἀποστολῶν.— Βιβλίον ιδ' τοῦ Καρ-
 τάνου ποίημα, εἰς Ψαλτηρίου μήκος τῆς στάμπας: †
 † Ἐνταῦθα ἴσὺν τὰ ἐμὰ, ἰδιόχειρά μου βηβλία· ἐμπρώτις 30
 τοῦτο τὸ βηβλίον (κωδ. 106)· ἦν ὀνομάζετε Θηκαρά⁷ α· πλου-
 σιοπάροχον. Ἐπάρχουν ἐναυτῇ τῇ βήβλο, συνάγματα διάφορα, ἕως
 κεφάλαια σιδ'.— Β^{ον} βηβλίον, εἰς Πεντηχοσταρίου μήκος: ἔχη δὲ
 εἰς τὴν ἀρχὴν, τὰ συλειτουργήματα τὰ καθημερινά· τῆς θείας
 λειτουργίας. και μετέπειτα, εὐχὴ ἐξομολογιτικὴ εἰς τὸν ἡμῶν 35
 Ἰησοῦν Χριστὸν, και καθεξῆς, συνάγματα ἕως κεφάλαια, μδ'.—
 Τὸ γ^{ον} βηβλίον: και αὐτὸ εἰς μήκος Πεντηχοσταρίου· ἔχει δὲ εἰς
 τὴν ἀρχὴν, τὰ τῆς μεγάλης παρακλήσεως ἀδόμενα· οἱ εἰρμῶι τῶν

μεγάλων ἑορτῶν· καὶ εὐχαὶ πλήστε· καὶ κανόνες διάφοροι· καὶ
 40 ἄλλα πολλά συνάγματα, ἕως κεφάλαια ιη'.—Τὸ δ-ον βιβλίον, Ψαλ-
 τήριον τοῦ κονδιλίου· εἰς πᾶσαν δόξαν, τρία τροπάρια, καὶ εὐχὴ·
 καὶ ἄλλα συνάγματα πλήστα.—Τὸ ε-ον· καὶ αὐτὸ Ψαλτήριον τῆς
 στάμπας εἰς Ρολογίου μήκος.—Τὸ ς-ον βιβλίον· νόμημον, ἰδηό-
 χειρον γράμμα ὑπάρχη τοῦ ἁγιωτάτου π(α)τριάρχου κυροῦ Γενα-
 45 δίου τοῦ Σκουλαρίου· ὑπάρχουσιν δὲ καὶ ἄλλα συνάγματα διάφορα
 ἐναυτό· καὶ ἥτις στερίσει· ἐν ἐξ αὐτῶν τῶν βιβλίων ἀπὸ τὴν
 ἀγίαν λαύραν, νὰ ἔχει τὰς ἀράς τῶν τιῆ' θεοφόρων π(ατέ)ρον
 καὶ τὸν ἅγιον Σάββαν ἀντίδικον ἐν ἡμέρα κρίσεως: — (Καὶ ἐν τῷ
 κρασπέδῳ) καὶ ἐξεμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ νὰ ἴνε ἀσυγχώρητος καὶ
 50 ἀφωρισμένος.

† Καὶ ἐπὶ ταυλομάνδιλα· τὸ ἕνα πλατεῖ, καὶ τὸ ἕτερον
 πλατὶ καὶ μεγάλο· τὸ δὲ τρίτον μακρὶ διὰ τὰ χέρια, καὶ τὰ ἄλλα
 τέσσαρα, μικρότερα τῶν ἄλλων· καὶ τρία σενδούκια, τοῦ μειζοτέ-
 ρου, ἔχει ἡ κλιδονία του, φλωρ(ιον) α'· χωρὶς τὸ σενδούχη· ἔτι
 55 δὲ καὶ βουτζία τρανά, δύο, γεμάτα ψάρια· καὶ ἕτερα βαρελόπουλα
 τρία· καὶ αὐτὰ γεμάτα ψάρια· καὶ πάλιν ἕτερα δύο βαρελόπουλα·
 τὸ μὲν ἕνα γεμάτο κρασί, τριῶν χρονῶν· τὸ δὲ ἕτερον· γεμάτο
 ξίδι παλαιόν· καὶ πέντε μαστραπάδες με τὰ σκεπάσματά τους· καὶ
 τρία ἀλατερᾶ σκεπαστᾶ, στάνηνα· καὶ ἄλλην τινὰν κατοῦναν πλεῖ-
 60 στιν· χρυζομένην εἰς τὸ μοναστήριον.

† Ταῦτα δὲ πάντα ἤφερα καὶ γὼ Γερμανὸς εὐτελής· καὶ τῆ
 κς' τοῦ σεπτεβρίου μηνός· τὰ ἐπαρέδωκα εἰ(ς) τὴν λαύραν τοῦ
 ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ ἡγιασμένου· κατέμ-
 προσθεν τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυροῦ Ἰωάσαφ ἱερομο-
 65 νάχου καὶ δικαίου τῆς αὐτῆς ἀγίας λαύρας τοῦ ὁσίου καὶ θεοφό-
 ρου π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Σάββα τοῦ ἡγιασμένου· καὶ τοῦ τιμιωτάτου
 ἐν μοναχοῖς κῦρ Θεοδούλου τοῦ πρωτογέροντος· καὶ τοῦ τιμιωτά-
 του ἐν μοναχοῖς κῦρ Ἰωάσαφ τοῦ γέροντος, καὶ τοῦ τιμιωτάτου
 ἐν μοναχοῖς κῦρ Συμεῶν οἰκονόμου καὶ γέροντος τῶν μοναστη-
 70 ρίων· καὶ κῦρ Σάββα τοῦ γέροντος· καὶ κατέ(μ)προσθεν πάντων
 τῶν τιμιωτάτων γερόντων τῆς συνάξεως· ἦτι ἄρα καὶ ἤφερα ἀπὸ
 τε φλουρία καὶ βιβλία· καὶ ἑτέραν κατοῦναν, σεντούκια· σκευὴ
 ἱερά· καὶ ἄλλην πλήστην ἤλην, χρυζομένην εἰς τὸ μοναστήριον.

Είναι προφανές ότι ο τίτλος προστέθηκε από τον Παπαδόπουλο Κεραμέα.

Ἡ πρώτη παρατήρηση πού ἔχει νά κάνει κανεὶς εἶναι ὅτι, ἐνῶ στὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα πού παρατέθηκε παραπάνω ὁ Γερμανὸς κάνει λόγο γιὰ δωρεὰ πενήκοντα πέντε βιβλίων καὶ ἐπέκεινα, στὸν Κατάλογο ἀναγράφονται μόνο 30 βιβλία (17 ἔντυπα καὶ 13 χειρόγραφα). Φαίνεται ὅτι ὁ Κατάλογος εἶναι προγενέστερος τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ κώδικα καὶ ὅτι στὸ χρόνο πού μεσολάβησε ὁ Γερμανὸς πρόσθεσε ἄλλα 25 τουλάχιστον βιβλία στὴν ἀρχικὴ του δωρεὰ πρὸς τὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα.³

Γιὰ νὰ ἀξιοποιηθοῦν οἱ εἰδήσεις πού περιέχει ὁ Κατάλογος, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τὰ ἔντυπα βιβλία πού ἀναγράφονται ἐκεῖ, πρέπει βέβαια πρῶτα νὰ χρονολογηθῆ, πράγμα πού θὰ μᾶς τὸ ἐπιτρέψει ὁ χρονολογικὸς συσχετισμὸς τῶν διάσπαρτων μαρτυριῶν πού σώζονται γιὰ τὸν Γερμανό.

Ὁ συντάκτης τοῦ Καταλόγου Γερμανὸς εὐτελῆς (στίχ. 61) εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο ὅχι μόνο μὲ τὸν Γερμανὸν εὐτελεῖ καὶ τῶν ἐλαχίστων ἐλαχιστότερον, πού ἔγραψε τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Ἱεροσ. 106 (βλ. παραπάνω), ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἐπίσκοπο Γερμανό, πού μνημονεύεται στὸν κώδικα Ἱεροσ. (Ἁγ. Σάββα) 655, φ. 6^β: †Αὕτη ἡ βήβλος ὑπῆρχε καμιοῦ Γερμανοῦ εὐτελοῦς τοῦ Ἁγιοσαβίτου καὶ τῶν ἐλαχίστων ἐπισκόπων ἐλαχιστοτέρου. ἐπροσήλοσα δὲ αὐτήν, μετὰ καὶ πληστον ἐτέρων βηβλίων, εἰς τὴν ἀγίαν λαύραν τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ ἱεροσολιμήτου...⁴ Καὶ στὰ τρία κείμενα τοῦ Γερμανοῦ (τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Ἱεροσ. 106, τὸν Κατάλογο καὶ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Ἱεροσ. 655), πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γίνεται λόγος γιὰ προσφορὰ πολλῶν βιβλίων ἐκ μέρους του στὴ λαύρα τοῦ Ἁγ. Σάββα, ἀπαντοῦν καὶ ἰδιόζουσες κοινὲς φράσεις (Γερμανοῦ εὐτελοῦς... καὶ τῶν ἐλαχίστων ἐλαχιστοτέρου) ἀλλὰ καὶ χαρακτηριστικὲς ἀνορθογραφίαι: βήβλος, βηβλίον (πβ. Κατάλογο, στίχ. 30, 31, 37 40)· πληστον (πβ. Κατάλογο, στίχ. 23, 39, 42, 73). Εἶναι ἐπομένως πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι ὁ συντάκτης καὶ τῶν τριῶν κειμένων εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο.

Ἀπὸ τίς λιγοστὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν Γερμανό δύο μόνο εἶναι χρονολογημένες. Ἡ πρωιμότερη προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀνήκοντα ἄλλοτε σὲ αὐτὸν

3. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κώδικες αὐτοὺς εἶναι ὁ Ἱεροσ. (Ἁγ. Σάββα) 655, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. παρακάτω. Τοῦ αὐτοῦ πιθανῶς Γερμανοῦ εἶναι καὶ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα στὸν κώδ. Ἱεροσ. (Ἁγ. Σάββα) 373: Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει καμιοῦ Γερμανοῦ ἱερομονάχου καὶ ἐπίρα το ἀποστον Νικάνωρα διὰ δύο φλουρία (βλ. αὐτόθι, σ. 497). Ὁ Ἁγιοσαβίτης μοναχὸς Νικάνωρ ἀντέγραψε τὸ 1558 στὰ Ἱεροσόλυμα τὸν κώδ. Κουτλουμ. 156 (βλ. Σωτ. Καδᾶ, *Προσκνητῆρια τῶν Ἁγίων Τόπων*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 58).

4. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ὁ.π., σ. 635, καὶ τ. 5, Πετρούπολη 1914, σ. 531.

κώδικα 'Ιεροσ. (Αγ. Σάββα) 655, όπου, μεταξύ άλλων, περιέχεται (φ. 184), κατά την περιγραφή του Παπαδοπούλου Κεραμέως, «Γερμανού επισκόπου του 'Αγιοσαβίτου γράμμα συμβουλευτικόν μετ' επιτιμίου πρὸς πνευματικὸν αὐτοῦ τέκνον, γραφὲν τῇ 20 φεβρ. ἔτους 1549ου». ⁵ Ἡ ὀψιμότερη ἀπαντᾶ σὲ συνοδικὸ ἔγγραφο τῆς 15ης 'Ιουνίου 1557, ὅπου —μετὰ τὶς ὑπογραφὰς τῶν πατριαρχῶν 'Ιωακείμ 'Αλεξανδρείας, 'Ιωακείμ 'Αντιοχείας καὶ Γερμανοῦ 'Ιεροσολύμων— ὑπογράφει τέταρτος ὁ † *Γερμανὸς ἐπίσκοπος, εὐδοκίμως εἰς τὸν ἅγιον Σάββαν*. ⁶ Πόσο ἐπέζησε μετὰ τὸ 1557 ὁ Γερμανὸς δὲν εἶναι γνωστό. Τὰ χρονολογικὰ δεδομένα πάντως τῶν προσώπων ποὺ μνημονεύονται στὴν τελευταία παράγραφο τοῦ ἀναδημοσιευμένου παραπάνω Καταλόγου τῶν δωρεῶν του (στίχ. 61 κέ.) ἀναγονται καὶ αὐτὰ στὰ ἀμέσως μετὰ τὸ 1550 χρόνια. Συγκεκριμένα, ὁ μνημονεύμενος ἐκεῖ δικαῖος, δηλαδὴ ἡγούμενος, τῆς λαύρας τοῦ 'Αγίου Σάββα 'Ιωάσαφ μαρτυρεῖται ὡς ἡγούμενος τῆς λαύρας καὶ τὸ 1557. ⁷ Ἡ ἡγουμενία του πρέπει νὰ ἄρχισε μετὰ τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1550, ὅταν ἡγούμενος ἦταν ἀκόμη κάποιος 'Ησαΐας, ⁸ καὶ νὰ ἔληξε, ἂν ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ 1566, ὅποτε ἡγούμενος ἦταν πιθανῶς κάποιος Ναθαναήλ, ⁹ πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1577/78, ὅταν ὡς ἡγούμενος φέρεται κάποιος Παχώμιος. ¹⁰ Ἐξ

5. *Αὐτόθι*, τ. 2, σ. 636.

6. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα 'Ιεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. 2, Πετροῦπολη 1894, σ. 268. Ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου, πατριάρχης 'Ιεροσολύμων Γερμανός, ἀναφέρεται στὴν ἀρχὴ (στίχ. 6-10) στὴ συμμετοχὴ τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου κῦρ Γερμανοῦ σὲ κάποια σύσκεψη ποὺ εἶχε γίνῃ πρόσφατα στὰ 'Ιεροσόλυμα γιὰ τὸ Συναϊτικὸ ζήτημα. Ἀλλὰ καὶ παρακάτω (σ. 266 στίχ. 9-11) γίνεταί ἀναφορὰ τῷ διαληφθέντι ἐπισκόπῳ κῦρ Γερμανῶ, τῷ ἐκ τῆς τοῦ ἁγίου Σάββα λαύρας. Εἶναι πάντως παράδοξο ὅτι πουθενὰ δὲν δηλώνεται τὸ ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς, τῆς ὁποίας ὁ Γερμανός ἦταν ἐπίσκοπος ἢ μᾶλλον τέως ἐπίσκοπος, ἀφοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἐσχόλαζε στὴ μονὴ τοῦ 'Αγίου Σάββα.

7. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1558 ἐφθασε στὴ Μόσχα ἀντιπροσωπεία 'Αγιοσαβιτῶν κομίζοντας γράμμα τοῦ ἡγουμένου των 'Ιωάσαφ πρὸς τὸν τσάρο 'Ιβάν Δ'. Κατὰ τὸ σημεῖωμα ποὺ ἀπομνημονεύει τὸ γεγονός, οἱ 'Αγιοσαβίτες εἶχαν ξεκινήσει ἀπὸ τὰ 'Ιεροσόλυμα τὴν Κυριακὴ τοῦ Θωμᾶ τοῦ προηγούμενου ἔτους, δηλ. στίς 25 'Απριλίου 1557. Τότε ἐπομένως ἦταν ἤδη ἡγούμενος ὁ 'Ιωάσαφ. (Βλ. Β. L. Fokčik, *Grečesko-Russkie kulturnye sazjazi v XV-XVII vv.*, Μόσχα 1977, σ. 17-18.)

8. Γράμμα του με αὐτὴ τὴ χρονολογία δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο Κεραμέα, *Ἀνάλεκτα*, τ. 5, σ. 104-105.

9. Ὡς ἡγούμενο τὸν ἀναφέρει ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῶν 'Ιεροσολύμων*, Ἀθήνα 1970, σ. 525, καὶ ὁ 'Ι. Φωκυλίδης, *Ἡ ἱερὰ λαύρα Σάββα τοῦ ἡγιασμένου*, Ἀλεξάνδρεια 1927, σ. 606.

10. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 521. Ὡς πιθανὸ ἡγούμενο τὸν σημειώνει ὁ Παπαδόπουλος Κεραμέας, *Ἱεροσ. Βιβλιοθήκη*, τ. 2, σ. 875, καὶ ὁ Φω-

άλλου, ο μνημονευόμενος στον Κατάλογο (στίχ. 66-67) μοναχός Θεόδουλος πρέπει πιθανότατα να ταυτισθῆ με τὸν ὁμώνυμο Ἁγιοσαββίτη κωδικογράφου πὸν μαρτυρεῖται τὸ 1552 καὶ τὸ 1556.¹¹

Ἀπὸ τὶς παραπάνω χρονολογικὲς ἐνδείξεις συνάγεται ὅτι ὁ Κατάλογος συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Γερμανὸ ὄχι «περὶ τὴν τετάρτην δεκάδα τῆς ἐκκαίδεκάτης ἑκατονταετηρίδος», δηλαδὴ μεταξὺ 1531 καὶ 1540, ὅπως σημειώνει ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεύς στὸν τίτλο τοῦ Καταλόγου, ἀλλὰ μετὰ τὸν Ἀπρίλιου τοῦ 1550 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1566 ἢ 1577/78. Ἐπομένως, τὰ ἐντυπα βιβλία πὸν ἀναγράφονται σὲ αὐτὸν ἐκδόθηκαν, ἂν ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ 1566, πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1577/78 τὸ πολὺ.

Κατὰ τὸν σχολιασμὸ τῶν ἀναγραφῶν αὐτῶν διατυπώνονται συχνὰ ἀπορίες καὶ ἐρωτήματα πὸν θὰ ἔβρισκαν ἴσως ἀπάντηση, ἂν ἦταν δυνατὴ ἢ προσφυγὴ σὲ αὐτοψία τῶν ἐντύπων αὐτῶν ἢ τουλάχιστον σὲ κάποιον ἔγκυρο περιγραφικὸν κατάλογο τῶν βιβλίων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Τέτοιοι κατάλογοι φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν, ἀλλὰ δὲν εἶναι δημοσιευμένοι.¹²

1. Τὰ πρῶτα ὀκτὼ βιβλία πὸν ἀναγράφει (στίχ. 1-10) ὁ Γερμανὸς εἶναι Μηναιῖα, κοινὸν χαρακτηριστικὸ τῶν ὁποίων εἶναι ὅτι σὲ κάθε τόμο περιέχονται δύο —συνεχομένων μηνῶν— Μηναιῖα. Τέτοια ἔκδοση δὲν εἶναι γνωστὴ. Ὅλα τὰ γνωστὰ Μηναιῖα περιέχουν σὲ κάθε τόμο τὶς ἀκολουθίες τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν ἐνὸς καὶ μόνο μηνός. Πρέπει μᾶλλον νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ σειρὰ Μηναιῶν, πὸν εἶχαν μὲν ἐκτυπωθῆ αὐτοτελῶς, ἕνα γιὰ κάθε μῆνα, βιβλιοδετήθηκαν ὅμως ἀνὰ δύο σὲ κάθε τόμο. Ἀνάλογη περίπτωση συναντᾶμε σὲ ἀπογραφή βιβλίων τοῦ 1570¹³ καὶ σὲ τιμοκατά-

κυλίδης, ὁ.π. Τὸ 1581 πάντως βέβαιος ἡγούμενος τῆς λαύρας ἦταν ἤδη κάποιος Τιμόθεος· βλ. Χρυσόστομο Παπαδόπουλο, ὁ.π., καὶ Φωκυλίδη, ὁ.π.

11. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ὁ.π., σ. 211 καὶ 645, καὶ τ. 3, σ. 94-95.

12. Ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ στα Ἱεροσόλυμα (1887-88), καταλογογράφησε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, καὶ τὰ ἐντυπα τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης (ὅπου πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶχαν μεταφερθῆ, μαζί μὲ τὰ χειρόγραφα, καὶ τὰ ἐντυπα τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα)· βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, «Ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως πρὸς τὸν Βασίλειον Μυστακίδην», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), 386. Παλαιότερους καταλόγους ἐντύπων περισώζουν οἱ κώδικες Ἱεροσ. 505 (τοῦ 1817) καὶ 506 (τοῦ 1865)· βλ. Παπαδόπουλο Κεραμέα, ὁ.π., τ. 1, σ. 457-58. Νεώτεροι κατάλογοι ἀναγράφονται στὸ πολὺτιμο βιβλίον τοῦ Ἀγαμ. Τσελίκα, *Καταγραφή τοῦ ἀρχείου τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων* (Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου [τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης], Ε'), Ἀθήνα 1992, σ. 383-84.

13. Νίκης Τσελέντη, «Κατάλογοι τῶν κινητῶν τῆς ἐλληνικῆς Ἀδελφότητος Βε-

λογο εκδόσεων του Νικολάου Σάρου το 1720.¹⁴ Σὲ τέτοια περίπτωση ὅμως θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι μᾶλλον θὰ τὸ πρόσεχε καὶ θὰ τὸ σημείωνε ὁ Γερμανός.

Τὸ σχῆμα ὄλων τῶν Μηναίων περιγράφεται ὡς πρώτου μήκους. Ἀσφαλῶς ὁ Γερμανὸς χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο ἐμπειρικά, ὅπως ἄλλωστε καὶ τοὺς ἄλλους ἀνάλογους ὄρους (εἰς μικρὸν μήκος, εἰς μῆκος Πεντηκοσταρίου, εἰς Ψαλτηρίου μῆκος, εἰς Ρολογίου μῆκος).¹⁵ Ἐκ τῶν πραγμάτων ὅμως πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἐννοεῖ σχῆμα 4ο ἢ folio, ἀφοῦ ὅλα σχεδὸν τὰ ἔντυπα Μηναῖα τῆς ἐποχῆς εἶχαν ὕψος 28, 30 ἢ καὶ περισσότερα ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου.

2. *Μηναῖον Ἀνθολόγιον τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ, τῆς στάμπας, πρώτον μῆκος, ὁ λεγόμενος Παντέκτης* (στίχ. 17-18).

Οἱ παλαιότερες γνωστὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἀνθολογίου εἶναι τοῦ 1564 καὶ τοῦ 1568· καὶ οἱ δύο τοῦ Ἰππόλυτου Βάρελη.¹⁶ Ξέρουμε ὅμως ὅτι τὸν Μάιο τοῦ 1548 συγκροτήθηκε στὴ Βενετία ἐκδοτικὴ ἐταιρεία (ἀπὸ τοὺς Δημήτριο Μαρμαρέτο, Μητροφάνη Καισαρείας, Σίλβεστρο de Odino καὶ Βασίλειο Βαρέλη) γιὰ νὰ ἐκδώσει ἀκριβῶς τὸ Ἀνθολόγιο στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Βασιλείου Βάρελη. Ἐλήφθη μάλιστα ἀπὸ τοὺς ἐταίρους, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1548, καὶ ἡ σχετικὴ ἄδεια τῶν βενετικῶν ἀρχῶν.¹⁷ Καὶ μολονότι δὲν ἔχει βρεθῆ ἀκόμη ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς, φαίνεται ὅτι τελικὰ πραγματοποιήθηκε τὸ 1548 ἢ 1549. Κάποια ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ἐκδόσεις, πιθανότατα τὴν πρωιμότερη, ὑποδηλώνει ἐδῶ ὁ Γερμανός. Ἄς σημειωθῆ τέλος ὅτι ὁ ὄρος *Παντέκτης* (= *Πανδέκτης* ἢ καὶ *Πανθέκτης*) ἀπαντᾷ ὡς τίτλος χειρογράφων λειτουργικῶν βιβλίων μὲ περιεχόμενο παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο

νετίας (1516-1582)», *Θησαυρίσματα* 22 (1992), 216, στίχ. 101: *uno libro Luio e Avesto de stampa*.

14. Φ. Η. Ἡλιού, *Προσθήκες ἰστὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, Ἀθήνα 1973, σ. 149.

15. Οἱ ὄροι *μῆκος πρώτον*, *μῆκος δεύτερον* εἶναι μᾶλλον σπάνιοι ἀλλὰ ἔχι ἀγνωστοί. Ἀπαντοῦν σὲ περιγραφὲς χειρογράφων βιβλίων τὸ 1477 καὶ 1548· βλ. Τσελέντη; ὁ.π., σ. 211, καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶ, «Βενετία: 1477, 1828. Ἀνέκδοτα κείμενα», *Θησαυρίσματα* 1(1962), 1-3, ὅπου (σ. 1, σημ. 2) ὁ Δημαρᾶς δέχεται τὴν ἐξῆς ἀντιστοιχία: *μῆκος πρώτον* = σὲ φύλλο, *μῆκος δεύτερον* = 4ο, *μῆκος δευτερόπρωτον* = 4ο μεγάλο.

16. Θ. Ι. Παπαδοπούλου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466ci-1800)*, τ. 2, Ἀθήνα 1986, σ. 67, ἀρ. 220α, καὶ τ. 1, σ. 31, ἀρ. 362, καὶ σ. 457, ἀρ. 6060 καὶ 6060α.

17. Στέφ. Ε. Κακλαμάνη, «Τρεῖς πρώτες ἐκδόσεις (1548-1549) ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Βασιλείου Βάρελη καὶ ὁ Μητροφάνης Καισαρείας», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), 218 κέ., 227 κέ.

του 'Ανθολογίου: δμολογικά κείμενα επιλεγμένα από τὰ Μηναῖα, τὴν 'Οκτώηχο, τὸ 'Ωρολόγιο κτλ.¹⁸ Ὅσο γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἀναγραφομένου 'Ανθολογίου (πρῶτον μῆκος), σημειώνεται ὅτι ἕλες οἱ γνωστὲς ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου αὐτοῦ μέσα στὸν 16ο αἰώνα εἶχαν πράγματι σχῆμα 4ο μεγάλο.¹⁹

3. **Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη**, τῆς στάμπας, πρῶτον μῆκος (στίχ. 19-20).

Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ ἐκδοση τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀλλὰ πιθανῶς γιὰ τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Ἰωαννίκιου Καρτάνου *Τὸ παρὸν βιβλίον ἐναι ἡ Παλαιὰ τε καὶ Νέα Διαθήκη, ἣτοι τὸ Ἄνθος καὶ ἀναγκαῖον αὐτῆς...* Ὁ προσδιορισμὸς ὅμως τοῦ σχήματος τοῦ βιβλίου ὡς πρῶτου μήκους δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχθοῦμε ἀδιστακτικῶς ὅτι τὸ ἀντίτυπο ποὺ περιγράφει ὁ Γερμανὸς προέρχεται ἀπὸ κάποια γνωστὴ ἐκδοση τοῦ ἔργου (1536, 1549, 1567), γιὰτι καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ἐκδόσεις ἦσαν μικροῦ σχήματος. Λαμβάνει μιὰ ἄλλη ἐκδοση τοῦ ἔργου (1537/1540) ἀγνώστου σχήματος.²⁰

4. **Τέσσαρες Λειτουργίαι**, ἡρουν τῆς στάμπας κοντάκια, τυλιγάδια (στίχ. 26-27).

Ὁ Γερμανὸς ἔννοεῖ προφανῶς τέσσαρα ἀντίτυπα τῆς Λειτουργίας σὲ μορφή εἰληταρίου, γι' αὐτὸ ἄλλωστε χρησιμοποιεῖ στὸν πληθυντικὸ τίς λέξεις κοντάκια, τυλιγάδια. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ ἀντίτυπα τῆς ἐκδόσεως τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου σὲ περγαμηνὴ καὶ σὲ μορφή εἰληταρίου, ποὺ ὁ Αἰνὸς Πολίτης τὴν ἀπέδωσε πειστικὰ στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Νικολάου Σοφριανοῦ.²¹ Τὸ μοναδικό, ἀλλὰ καὶ ἐλλιπές, ἀντίτυπο τῆς ἐκ-

18. Αἰνὸς Πολίτης, *Ὁδηγὸς Καταλόγου χειρογράφων*, Ἀθήνα 1961, σ. 68.

19. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, καὶ Ἡλιοῦ, *ὁ.π.*, σ. 58.

20. Περιγραφή τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν καὶ συναφῆ σχόλια βλ. στὴν εἰσαγωγή τῆς Ἐλένης Κακουλίδου Πάνου στὴν ἐπανεκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Καρτάνου *Παλαιὰ τε καὶ Νέα Διαθήκη*, Βενετία 1536 (ἐκδ. Τῆνος), Ἀθήνα 1988, σ. 21-23. Ἄς σημειωθῇ ἐπ' εὐκαιρία ὅτι στὸν κώδικα Ἱεροσ. 569 (Ἄγ. Σάββα) (τοῦ 16/17ου αἰ.) ὑπάρχουν μεταξὺ ἄλλων καὶ τινὰ κεφάλαια βιβλίου πιθανῶς τοῦ Καρτάνου» (βλ. Παπαδόπουλο Κεραμέα, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 592). Ἐπίσης στὸν Ἱεροσ. 115 (Νέας συλλογῆς Κεντρικῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης), γραμμένον τὸ 1651, φφ. 52-76, κεφάλαια ἀπὸ τὸ Ἄνθος μὲ τίτλο: *Αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τοῦ Καρτάνου τὸ βιβλίον*. Στὸ φ. 76 ἡ ἐνδιαφέρουσα σημείωση: *Τοῦ Καρτάνου τὰ λόγια ἡ ἐκκλησία μας δὲν τὰ στέργει νὰ τὰ διαβάξουν*. Ἐργὸ τὰ ἄνωθεν ἔγραφα διὰ μερικὰ λόγια αὐτόθι, τ. 5, σ. 391.

21. Αἰνὸς Πολίτης, «Ἐντυπο περγαμηνῶν εἰλητάριο ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ν. Σοφριανοῦ», *Μνημόσυνο Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 227-36.

δόσεως αὐτῆς (στό ναό τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου) δὲν περισώζει χρονολογικές ἐνδείξεις, πιθανότατα ὅμως ἡ ἐκδοση αὐτῆ πραγματοποιήθηκε μετὰ τοῦ 1545 καὶ τοῦ 1552.²² Κάποιο δισταγμὸ πάντως γιὰ τὴ συσχέτιση τῶν ἀντιτύπων ποὺ περιγράφει ὁ Γερμανὸς μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ Σοφιανοῦ προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Γερμανὸς δὲν σημειώνει ὅτι πρόκειται γιὰ περγαμηνές, ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ ἐπισημάνει τὸ στοιχεῖο αὐτό, ὅταν περιγράφει χειρόγραφα βιβλία.

Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι ἀντίτυπα κάποιας ἐκδόσεως τῆς Λειτουργίας σὲ μορφή εἰληταρίου (*misse in rotulis*) μνημονεύονται, μαζί μὲ ἄλλα βιβλία, σὲ νοταριακὸ ἔγγραφο (Νοεμβρίου 1558), μὲ τὸ ὅποιο οἱ γνωστοὶ ἐκδότες Ἰππόλυτος καὶ Γεώργιος Βάρελης ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τὸν Νικόλαο Μαλαζὸ τὴν ἐπιστροφή τῶν βιβλίων αὐτῶν. Ἡ Φάνη Μαυροειδῆ, ποὺ ἐξέδωσε καὶ σχολίασε τὸ ἔγγραφο αὐτό, πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ ἀντίτυπα τῆς ἐκδόσεως Σοφιανοῦ.²³ Εἶναι πολὺ πιθανό. Καὶ πάλι ὅμως θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι θὰ δηλωνόταν κατὰ κάποιον τρόπο στὸ νοταριακὸ ἔγγραφο τὸ μοναδικὸ στὰ ἐκδοτικὰ χρονικὰ γεγονότα ὅτι τὰ λειτουργικὰ αὐτὰ εἰλητάρια ἦσαν περγαμηνά.

5. *Φυλλάδα τῆς στάμπας, Κανόνες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων* (στίχ. 27-28).

Τὸ ἔντυπο αὐτὸ εἶναι ἄγνωστο στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία. Οἱ Κανόνες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἐκδόθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν G. Haloander στὴ Νυρεμβέργη τὸ 1531, ὅχι ὅμως αὐτοτελῶς, ἀλλὰ ὡς παράρτημα σὲ συλλογὴ Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ.²⁴ Ἐπανεκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Γάλλο κανονολόγο Joannis Quintinus στὸ Παρίσι τὸ 1558: τὸ ἐλληνικὸ κείμενο τῶν 85 κανόνων, λατινικὴ μετάφρασή τους καὶ σχόλια τοῦ Ἰωάννη Ζωναρᾶ σὲ λατινικὴ μετάφραση.²⁵ Καμιὰ ἀπὸ τίς δύο αὐτὲς ἐκδόσεις δὲν μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει ἐδῶ ὁ Γερμανός, γιὰτὶ ἐπρόκειτο γιὰ

22. Πβ. *αὐτόθι*, σ. 236. Ἐπίσης H.-G. Beck, στὴν *B.Z.* 68 (1975), 155.

23. Φάνης Δ. Μαυροειδῆ, «Εἰδήσεις γιὰ ἐλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Ἰταλίας τὸν 16ο αἰώνα», *Λοδῶνη*, 4 (1975), 235-52, καὶ εἰδικότερα σ. 244. Νεώτερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Σοφιανὸ βλ. στῆς Evro Layton, «Notes on Some Printers and Publishers of the 16th Century Modern Greek Books in Venice», *Θησαυρίσματα* 18 (1981), 143, σημ. 56.

24. J. A. Fabricius - G. C. Harles, *Bibliotheca Graeca*, τ. 7, Ἄμβουεργο 1801, σ. 22.

25. Γ. Πάλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. 1, Ἀθήνα 1852, σ. 8'.

πολυσέλιδα έντυπα, που δέν ήταν δυνατό να χαρακτηρισθούν ως φυλλάδες.²⁶

Πρόσφατα έγινε γνωστό ότι ή έκδοτική εταιρεία τών Μαρχμαρέτου, Μητροφάνη Καισαρσίας, de Odino και Βασιλείου Βάρελη, για την όποία έγινε ήδη λόγος παραπάνω, έπηρε τον Φεβρουάριο του 1549 την άδεια τών βενετικών αρχών για την έκδοση ενός Νομίμου, που θα περιελάμβανε *li canoni de Apostoli et Consilii generalis et particolari, con certe espositioni di piu autori*.²⁷ Επρόκειτο για κάποιο corpus τών Ιερών κανόνων, δηλ. τών κανόνων τών 'Αγίων 'Αποστόλων, τών οικουμενικών και τοπικών συνόδων, συνοδευμένων με την έρμηνεία κάποιου από τούς γνωστούς βυζαντινούς «έξηγητές» (Ζωναρά, Βαλσαμώνα, 'Αριστηνού). Η έκδοση αυτή είναι πολύ άμφίβολο άν έγινε,²⁸ αλλά και άν γινόταν, θα έπρόκειτο και πάλι για όγκώδες βιβλίο, που δέν θα ήταν δυνατό να θεωρηθί φυλλάδα. Τέλος, ως σημειωθή άκόμη ότι το 1563 εκδόθηκαν στη Βενετία από τον Francisco Turrianus αί *Διαταγαι τών 'Αγίων 'Αποστόλων*, μικρό μέρος τών όποίων άποτελούν οι Κανόνες τών 'Αγίων 'Αποστόλων. 'Αλλά και ό τόμος αυτός δέν είναι φυλλάδα, αφού εκτείνεται σε 214 φύλλα, σχήματος 8ου.²⁹

6. Τοῦ Καρτάνου ποίημα, εις Ψαλτηρίου μῆκος, τῆς στάμπας (στίχ. 28-29).

Ό όρος ποίημα πρέπει μάλλον να νοηθί με τη στενή του έννοια, του στιχουργήματος δηλαδή, παρά με τη γενικότερη έννοια του (συγγραφικού) έργου. 'Αποκλείεται πάντως να δηλώνει το γνωστό βιβλίο του 'Ιωαννίκιου Καρτάνου *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, αφού αυτό αναγράφεται στον Κατάλογο του Γερμανού με τον τίτλο του λίγους στίχους πιο πάνω (στίχ. 19-20). 'Αλλά και κανένα από τα δύο λανθάνοντα άκόμη έργα του Καρτάνου, το 'Ιατροσόφιον³⁰ και ή μετάφραση του Ευαγγελίου και τών Πρά-

26. Στην έκδοση τών Ράλλη-Ποτλή, ό.π., τ. 2, μόνο το έλληνικό κείμενο και τα σχόλια εκτείνονται σε 112 σελίδες.

27. Στέφ. Κακλαμάνης, ό.π., σ. 232-33.

28. Χ. Γ. Πατρινέλης, «'Επιστολές του 'Ιππόλυτου Βάρελη και του Μανουήλ Γλυτζούνη, 'Ελλήνων έκδοτών στη Βενετία», *Μεσαιωνικά και Νέα 'Ελληνικά* 4 (1992), 300, όπου ό λόγος και για άλλη μια άτελεσφόρητη προσπάθεια έκδόσεως τών Ιερών κανόνων (το 1566).

29. Γ. Λαδῆ-Α. Χατζηδήμου, *Προσθήκες, διορθώσεις και συμπληρώσεις στην 'Ελληνική Βιβλιογραφία του E. Legrand για τούς αιώνες XV, XVI και XVII*, 'Αθήνα 1976, σ. 50-51.

30. 'Ελένη Κακουλίδου Πάνου, ό.π., σ. 17.

ξεων τῶν Ἀποστόλων,³¹ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ υποδηλώνεται μὲ τὸν ὄρο ποίημα. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τρίτο λαυθάνον ἔργο τοῦ Ἰωαννίκιου Καρτάνου, καὶ μάλιστα ἐκδεδομένο.

Μὲ τὸν ὄρο εἰς *Ψαλτηρίου μῆκος* πρέπει νὰ ἐννοήσουμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ σχῆμα μικρὸ, ἀφοῦ ἕλες οἱ γνωστὲς ἔντυπες ἐκδόσεις τοῦ *Ψαλτηρίου* τὸν 16ο αἰώνα (δεκαπέντε τουλάχιστον) εἶχαν σχῆμα 80 ἢ 160 (μὲ ἐξάιρεση τὴν ἐκδοση Ζανέτου, 1547).³²

7. *Ψαλτήριον τῆς στάμπας, εἰς Ρολογίου μῆκος* (στίχ. 42-43).

Ποιὰ ἀπὸ τίς πολλὲς ἐκδόσεις τοῦ *Ψαλτηρίου* ἐννοεῖται ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ. Μὲ τὴ φράση πάντως εἰς *Ρολογίου μῆκος* υποδηλώνεται μᾶλλον *Ψαλτήριον* σχήματος μικρότερου τοῦ συνήθους.³³ Πράγματι, μὲ τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουμε ὡς τώρα, τὰ ἔντυπα *Ψαλτήρια* κυμαίνονταν συνήθως σὲ ὕψος μεταξύ 10 καὶ 17,5 ἑκατοστῶν, ἐνῶ τὰ *Ὁρολόγια* μεταξύ 9,5 καὶ 15 ἑκατοστῶν.

X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

31. Πατρινέλης, ὁ.π.

32. Βλ. καὶ σχόλια στὸ ἐπόμενο ἔντυπο.

33. Βλ. παραπάνω τὰ σχόλια στὸ *Καρτάνου ποίημα*.